

MUNKA NÉLKÜL

Családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk

A munkanélküliséghez vezető gazdasági, foglalkoztatási folyamatokról, a munkaerőpiaci fejleményekről, a munkanélküliség számszerűen megragadható társadalmi, gazdasági sajátosságairól számos kitűnő munkagazdaságtani, statisztikai, foglalkoztatáspolitikai elemzés készült, amelyek egyre sokoldalúbban és egyre árnyaltabb adatokkal világítják meg a hazai munkanélküliség természetét.¹ Ezekhez képest azonban még meglehetősen szórványosak (és eszközök hiányában többnyire szűkörűek) az olyan szociológiai vizsgálatok, amelyek a munkanélküliek emberi, családi, társadalmi viszonyait, a munkanélküliségben, a munkanélküliséggel való együttélés mentén keletkező különböző társadalmi jelenségeket kísérik meg feltárni.² Pedig anélkül, hogy ismernénk a munka nélkül maradtak életvitelét, alkalmazkodási alternatíváit és választásait vagy kényszereit, az ezeket meghatározó és ezekből következő társadalmi összefüggéseket, nehezen tudjuk a munkaerőpiaci folyamatokról rendelkezésünkre álló adatok mögött a társadalmi folyamatokat is értelmezni.

A munkaerőpiac megbomlott egyensúlyának, a munkanélküliség jelenségének szociológiai értelmezését, a társadalmi szereplők motívumainak feltárását a téma fejlett országokbeli kutatói is elengedhetetlennek tartják. „A foglalkoztatáspolitikai megfontolások, a munkaerőpiaci racionalitások érvényesítése gyakran ütközik a munkanélküli magatartások és a társadalmi összefüggések által meghatározott korlátokba” — írja az olasz Pugliese (1993: 107). Az amerikai közgazdász Solow pedig olyan, a munkaerőpiacot befolyásoló jelenségeknek szentel nagy figyelmet, mint a társadalmi konvenciók, a szakszervezetek szerepe, a munkavállalók és a munkanélküliek magatartását alakító szakmai és helyi gazdasági normák, a munkaadók és a munkavállalók hosszú távú, differenciált törekvései (Solow 1980).

A jelenség demográfiai, regionális, szociális jellemzők szerinti reprezentatív, makroszintű feltérképezése mellett a „munkanélküliség szociológiája” más irányokat és módszereket is követ. Vizsgálata tárgyául választhatja az egyént, a munkanélküliségre adott reakcióit, életvitelét az új körülmények közepette, munkaerejének hasznosítására tett erőfeszítéseit, az alkalmazkodása során követett normákat, értékeket, érdekeket, a társadalom különböző intézményeiben, elsősorban a családban, elfoglalt helyének változását. Vizsgálhatja azokat a *társadalmi előzményeket, gazdasági folyamatokat*, amelyek egyes régiókat, foglalkozásokat, rétegeket sodornak ki a munkaerőpiacról, s azoknak a magatartásmintáknak a gyökereit, amelyek az ilyen helyzetek rögzülése felé mutatnak. Végül kiterjesztheti az elemzését mindazokra a *társadalmi intézményekre, politikákra, szervezetekre, emberi kapcsolatrendszerre, családi, szakmai, helyi együttműködési modellekre*, amelyek tartalma, működése, jelentősége a munkanélküliséggel való együttélés során óhatatlanul módosul.

Magyarországon a kilencvenes években hirtelen növekedésnek indult munkanélküliség egyik jellemzője ma a tartósan munkanélküliek magas aránya. 1994 IV. negyedévében a KSH felmérése szerint a munkanélküliek 44,4 százaléka (mintegy 190 ezer fő) már több mint egy éve hiába keresett munkát, és az év közepére a munkanélküliség átlagos időtartama már több mint 11 hónapra nőtt (KSH 1995). A nyilvánított munkanélküliek mellett — az Országos Munkaügyi Központ úgynevezett követéses vizsgálatának becslése szerint — 1994 végén közel 100 ezerre becsülhető azoknak a nem regisztrált munkanélkülieknek a száma, akik korábban szerepeltek a nyilvántartásban, de az elmúlt négy év során már kimerítették a munkanélküli ellátásra való jogosultságukat (Lázár—Székely 1995: 2).

A társadalom átalakulásáról, modernizációjáról, alkalmazkodóképességéről nem alkothatunk teljes képet, ha nem vizsgáljuk

- hogyan élnek meg a munkaerőpiacról való kiszorulást a tartósan munka nélkül maradók,

- milyen jellegű és mekkora tartalékokkal rendelkeznek, milyen társadalmi ellátó rendszerekre tudnak és/vagy kényszerülnek támaszkodni,

- meddig terjed a társadalmi gondoskodás,

- át tudják-e alakítani és milyen módon a maguk és családjaik életvitelét,

- a családi, társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulásának milyen következménye lesz cselekvési lehetőségeikre, a kényszerekhez való alkalmazkodás milyen korlátokat emel és milyen következményekkel,

- képesek-e és mely családok védőhálót fonni a munkanélküliek köré,

- ők maguk milyen lehetőségeket látnak munkaerejük hasznosítására,

- a munkanélküliek mely csoportjainak és mennyire marad kihasználatlan a munkaereje,

- munkaerejük kihasználatlansága vagy a munkanélküliség szülte formákban való kihasználása milyen következményekkel jár rájuk a és szűkebb-tágabb környezetükre nézve,

- létrejönnek-e, erősödnek-e a munkaerőpiaci kényszer nyomása alatt és milyen feltételekkel az alkalmazkodáshoz, a fennmaradáshoz szükséges együttműködés családi, helyi, kis-közösségi, kisvállalkozói mintái,

- a munkaerőpiaci integráció ellehetetlenülésekor élnek-e, életre hívhatók-e társadalmi integráló mechanizmusok, ha igen, milyenek?

Az e tanulmányban összefoglalt kutatás³ e kérdésfeltevések jegyében indult annak tudatában, hogy átfogó válaszok természetesen csak több, szélesebb körű szociológiai vizsgálatról várhatók.

A kutatásról

Vizsgálatunk során azokat tekintettük tartósan munkanélkülieknek, akik kimerítették járadékfolyósítási lehetőségüket, ami az általunk megkérdezettek körében egytől akár két évig terjedő időtartam is lehetett, hiszen 1991 óta az ellátásban tölthető időt több lépcsőben csökkentették. A kutatást egy kisebb körzetben folytattuk, célunk nem a reprezentativitás, hanem a probléma feltárása és az alkalmazkodási lehetőségek típusainak leírása volt.

1993. április és szeptember között Szolnokon és a város két környékbeli településén készítettünk interjúkat összesen 75 tartósan munkanélkülivel életútjukról, munkanélkülivé válásukról, családi viszonyaikról, megélhetésükről. Az év folyamán résztanulmányokban elemeztük a város és környéke foglalkoztatási helyzetét, a munkaügyi kirendeltség adatai alapján a körzetben regisztrált munkanélküliek, valamint azok összetételét, akik terepünkön kimerítették az ellátásra való jogosultságukat. A munkanélkülieket lakásukon kerestük fel, hogy képet kapjunk a lakókörnyezetről, szomszédságról, az életvitel helyi kapcsolatokban és tárgyakban is megragadható módjairól. Nem az életkörülmények pontos mérését tartottuk azonban feladatunknak, hanem azt, hogy a legkülönbözőbb helyzetekben munka, munkahely nélkül maradtak alkalmazkodását, cselekvési lehetőségeit próbáljuk leírni. Vizsgálatunk nem arról szól, hogyan oszlanak meg a tartósan munkanélküliek különböző anyagi, lakás, családi, kulturális jellemzők szerint — idővel, szélesebb körben, nagyobb ráfordítással valószínűleg ilyen kutatásokra is lesz nemcsak szükség, de lehetőség is —, hanem egy több társadalmi rétegbe behatoló társadalmi jelenség sokarcúságáról.

Minthogy az interjúk során inkább bizalmi kapcsolatot próbáltunk kialakítani, hogy az életvitel, az alkalmazkodás lehetőségeit, sokféle, és ha nem is szabálytalan, de a szabályokat esetleg kikerülő ösvényeit megismerjük, ezért az anyagiak, bevételek és tartalékok pontos, összegszerű rögzítésére nem is törekedtünk. Egy ilyen szűk körű vizsgálatban a kérdezettek szituációjáról, életvitelük mindennapjairól a jövedelemforintok viszonylag pontos bevallásánál többet mond egy-egy történet arról, hogyan cserélik ki nagyobbra a növéfélben levő kamaszgyerek már hónapokig hordott cipőjét minőségi hibára hivatkozva, hogyan lehet albérleti díjat törleszteni a főbérlő gyertyafényes családi vacsoráinak elkészítésével és felszolgálásával, hogyan válik el hivatalosan és lesz segélyezetté, miközben továbbra is együtt gazdálkodik egy házaspár, vagy hogyan fontolgatják, egy térdműtéttel járó nagyobb fokú leszázalékolás — a biztos készpénzjövedelem — és a biciklizés — a nagyobb mozgáslehetőség — közti választást.

A munkanélküli szituációk sokfélesége

A megkérdezettek lakáskörülményei, tárgyi környezete, életvitele, anyagi helyzete igencsak eltérő volt. Jártunk fűtetlen vályogházban és többszintes, parabolaantennás villában, lakótelepi „menedékhelyen” és tisztes belvárosi polgárházban egyaránt. Több esetben ültünk félig–háromnegyedig kész házakban, amikor olyan 30–40 év körüli munkanélküliekkel beszéltünk, akik a nyolcvanas évek végén fogtak építkezésbe, de a kilencvenes években már nem tudták a válaszfalakat vagy a vakolást befejezni. De találkoztunk olyan esettel is, amikor egy társasházi közös képviselőnek épp az építkezés elhúzódo bonyolítása nyújtott megélhetési lehetőséget.

Voltunk néhány éve épült házban, lakásban, ahol még nem tellett berendezésre, mosógépre, videora, de olyanban is, ahol már elkezdték eladogatni a bútorokat, tartós fogyasztási cikkeket. Jártunk olyan munkanélkülinél is, akit — a családsegítők közreműködése eredményeképpen — a házába befogadott, lakás nélküli, ám munkahellyel bíró rokonok tartanak el. Kopogtattunk bezárt kapukon, ajtókon hiába, amíg aztán a szomszédok útmutatása nyomán megtaláltuk a keresett, többnyire egyedülálló vagy kisgyerekes munkanélkülit szüleinél, rokonainál, barátainál, ahol fűtött a ház és közösen megfőzhető az ebéd.

A szituációk sokfélesége mellett megítélésük, a problémák érzékelése, átélésük mikéntje, a remények és a kilátások felmérése is nagyon eltérő volt a megkérdezettek sokszor hasonló adottságú csoportjai között. Egyformán lelakott lakásokban találkoztunk jó kedélyű családokkal, de magukba roskadt emberekkel is, segélyekért önmaguktól folyamodókkal, de olyanokkal is, akiket a körzeti védőnőnek kell a segélyezők figyelmébe ajánlani. Azt tapasztaltuk, hogy a viszonylag jó helyzetben élő munkanélküliek a lefelé csúszást rosszabbul élik meg, elégedetlenebbek sorsukkal, nehezebben békélnek meg a társadalom nyújtotta lehetőségekkel, mint azok, akik már a hetvenes, nyolcvanas években is rosszabb körülmények között éltek, anyagi nehézségekkel küzdöttek. Az előbbieik között sokan panaszkodtak pszichés gondokról, idegkimerültségről, családi megpróbáltatásokról, válságokról.

Volt, aki parkolópályán érezte magát, és látott esélyt az újraindulásra, de volt, aki már átérezte a tartós munkanélküliség rázáruló csapdáját — képzettsége, gyakorlati tudása elévülését, a munkaadók bizalmatlanságát az idősödő és egyre régebben munka nélkül levő álláskeresővel szemben. A kutatás során egyaránt tapasztaltuk egy tartósnak ígérkező állapot kényszerű elfogadását, a belenyugvást, az erre „berendezkedő” életvitelt, csakúgy, mint az erőforrásgyűjtő és kitörési szándékokat vagy az első tétova kilépéseket.

A Szociális Törvény alapján 1993 elejétől bevezetett jövedelempótló támogatást az interjúkészítés periódusában kezdték igényelni a megkérdezettek. Mintegy háromnegyedük úgy nyilatkozott, hogy alacsony családi jövedelme alapján jogosult erre a támogatásra, de a vizsgálat idején a megkérdezetteknek még csak mintegy fele kapott ebből a segélyből. Közülük azonban többen korábban és viszonylagos rendszerességgel már részesültek egyéb szociális — például gyereknevelési, ruha-,

élelmiszer- stb. — segélyekben. A segélyezettek köre tágabb volt, mint a kifejezetten rossz lakás- és települési körülmények között élőké. Beletartoztak például kulturált falusi vagy lakótelepi környezetben élő gyermekes családok is, ahol a gyesen levő vagy leszázalékolt egyik szülő mellett lett munkanélküli a másik szülő, vagy középkorú, kereset nélkül maradt egyedülállók is.

A tartós munkanélküliséghez vezető pályák

A megkérdezés időpontjában tartósan munka nélkül levők, és a munkahelykeresésben több kudarcot is megélők között karakterisztikusan két típusú életút írható le. Az egyik, a korábban *sokféle munkahelyet és sokféle munkakört megjáró* munkavállalóé. Képzettséget nem igénylő vagy betanított munkákban korábban, akár évtizedeken át is munkahelyről munkahelyre, esetleg várossal városra, falura és vissza vándorlókra, nőkre és férfiakra egyaránt jellemző lehet ez a „sehova se vezető” munkavállalói pálya. Vannak közöttük szakképzettek is, akik pályafutásuk nagyobb részében nem a szakmájukban dolgoztak, esetleg, többnyire vállalati tanfolyamokon, különféle képesítéseket is szereztek, amelyeket aztán később szintén nem használtak. Az általuk korábban betöltött, a munkáltatók szemében és a munkaszervezetekben periferálisnak minősülő munkakörökben a recesszió óta nem nyílnak foglalkoztatási lehetőségek.

A fenti életutat bejárók között talákoztunk néhány olyan tartósan állás nélkül maradt emberekkel is, akik a nyolcvanas években még sikeresen „ingáztak” a különböző munkahelyeikhez, azok piacaihoz, eszközellátásához többé-kevésbé kötődő, másodállású kisiparosság, kisvállalkozás és a főmunkahelyi vgmk-zás között. Ezek a gyakorlott, leginkább az építőiparhoz, szolgáltatásokhoz kapcsolódó vagy gépkarbantartó, szerelő tevékenységekben jártas szakmunkások „piacai” összeomlását és a hátországukként szolgáló nagy, ipari, építőipari, szolgáltató vállalatok felbomlását követően sem tőkével, sem eszközökkel nem rendelkeznek önálló vállalkozói tevékenység megindításához. De a nagyvállalatok által annak idején támasztott hiányszituációkon és a lakosság minimálisra redukálódott igényein kívül új piacok fel-tárására nem is képesek.

Egy másik típust képviselnek azok, akik *egy munkáltatónál dolgoztak egész életükben, vagy életük nagyobb részében*. Tíz-tizenöt vagy akár harminc-harmincöt év után ezektől a csődbe ment vagy a létszámukat radikálisan leépítő cégektől lettek munkanélkülivé. Korábbi stabil munkáltatójukhoz kötődött képzettségük és gyakorlatuk leértékelődött, megszokott munkavállalói magatartásuktól idegen a munkahelykeresés, a munkaerőpiaci alkalmazkodás. Sajátos altípusa ennek az életútnak a tartósan munkanélkülivé vált egykori alacsonyabb rangú katonatiszteké. Az ő helyzetüket nehezítik a velük szemben táplált munkaadói előítéletek, és az is, hogy katonai pályafutásuk során ugyan sokfelé megfordultak az országban, de ezáltal gyökérteleknek is legutolsó lakhelyükön, épp ott, ahol létszámleépítésüket elszenvedték.

A munkahelykeresést, a különböző munkafeltételek elfogadását nehezítő tényező az a sokféle és gyakran munkahelyi eredetű egészségkárosodás is, amiről a megkérdezettek mintegy negyede számolt be. Egészségi állapotuk miatt már nem vállalhatnak nehéz fizikai munkát, egészségkárosító, vegyhatású környezetet, sem álló munkát, és csak hosszabb utazással elérhető munkahelyeket sem. Sokuk számára ugyanakkor, paradox módon a betegségek — az ízületi, idegi, vérkeringési, gyomorbántalmak — jelenthetik a munkánélküli ellátás kimerítése után a várt és remélt leszámolékot, a rokkant nyugdíj ellátásának biztonságát.

Kereslet és kínálat a helyi munkaerőpiacon

Szolnok és környéke, ahol vizsgálatunkat folytattuk, az országos munkanélküliségi átlagnál rosszabb képet mutat, bár nem tartozik a legváltóságosabb térségek közé. Vizsgálatunk idején, 1993 közepén a 13 százalékos országos átlaghoz képest a megyei munkanélküliségi ráta 17 százalék körül volt, Szolnok városában viszont az országossal megegyező. A járadékos idejüket kimerítő, tartós munkanélküliek nemek és korcsoport szerinti összetétele e környéken nem különbözött lényegesen a regisztrált megyei munkanélküliek összességétől.⁴ Képzettségüket illetően azonban a járadékukat kimerítők valamivel alacsonyabb szinten voltak, mint az itt regisztrált munkanélküliek összessége. (Az általunk meginterjúvoltaknak viszont többsége rendelkezett nemcsak szakmával, hanem valamilyen középfokú végzettséggel is.)

Azokat, akik az 1993-as év első öt hónapjában kimerítették járadékukat, az ellátási idő alatt e körzetben átlagosan 2,5-szer közvetítették ki. A közvetítés révén 11 százalékuk átmenetileg elhelyezkedett, majd visszakerült az ellátásba. E tartós munkanélküli körben különösen alacsony volt azoknak az aránya (1,5% az akkori országos 5%-hoz képest), akiknek a helyzetén valamilyen aktív foglalkoztatáspolitikai eszközzel, átképzési támogatással, közhasznú munkával, vállalkozói vagy bértámogatással próbáltak volna javítani.

Bár a nyilvántartás szerint az ellátási idejüket kimerítők mérsékelt kereseti igényeket jeleztek — kétharmaduk 8000 forinttal beérte volna — a Munkaügyi Központ az elhelyezkedést megakadályozó tényezők között első helyen mégis a kereseti igények teljesíthetetlenségét jelölte meg. Emellett a szakképzetlenség, egyes szakmák túltelítettsége és több esetben a kedvezőtlen munkarend (váltott műszak, éjszakai beosztás) hiúsította meg sokak újra munkába állását. Mind a nők, mind a férfiak túlnyomó többsége állandó délelőtti munkát nyújtó állásra várt e körzetben.

És mit kínál, kínál-e egyáltalán valamilyen álláslehetőséget a környék munkaerőpiaca? Milyen az a gazdasági, foglalkoztatási környezet, amelyben az emberek kereseti és más munkafeltételbeli igényeiket megfogalmazzák? (Schwertner 1993.) A megyében a nagyvállalati csődök és bezárások révén a foglalkoztatás struktúrája a közép- és kisvállalkozások felé tolódott. Az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató szervezetek aránya 1993-ban a megye gazdálkodó szervezeteinek 83 százalékát tette

ki. Ám a kis- és középvállalkozások „a munkaerő kínálatnak csak elenyésző részét képesek felszívni. Jelentős létszámgigénye a feldolgozóipari ágak kivételével, egyik ágazatnak sem volt. Szórványos az építőipar, a kereskedelem és a szolgáltatások munkaerő-kereslete, a mezőgazdaságnak csak idénymunkára volt bejelentése” — állapította meg a megyei prognózis (RMP 1993: 6). A ruha- és konfekcióipari álláshelyek az alacsony keresetek miatt maradtak betöltetlenek, néhány magas szintű képzettséget, nyelvtudást igénylő munkahelyre pedig nem volt a megyei munkanélküli állományból alkalmazható munkavállaló.

A megkérdezett tartós munkanélküliek a munkaügyi kirendeltséggel tartott kapcsolat mellett az ismerősök körében és újsághirdetések útján próbálnak munkahelyet találni. Azt tapasztaltuk, hogy bár a községekben vagy a város falusias szélein *intenzívebben* tartják egymással a *szomszédsági kapcsolatokat* az emberek, így a munkanélküliek is, de a kevés és nagyjából *homogén információforrás* kevesebb eséllyel tájékoztatja őket új munkalehetőségekről. A városi környezetben a munkanélküliek ugyan zártabb életet élnek a „négy fal között”, de a *ritkább és futólagosabb kapcsolatok* is (a szomszédsággal, a parkolóban, a boltokban, „diszkontokban”, buszmegállóban, újságárusoknál, a könnyebben elérhető szociális intézményekben) *heterogénebb információs lehetőségeket* nyújtanak a munkahelykereséshez.

Csekély munkakereső intenzitást felmutató csoportnak tekinthetjük azokat, akik a munkaügyi kirendeltségtől mindössze egy-két számukra nem elfogadható, vagy már betöltött állásra kaptak ajánlatot, s ezenkívül ismeretségi körükben érdeklődtek munkák iránt. A nagy munkahelykereső intenzitásról pedig álljon itt egy példa.

A létszámcsökkentés miatt munkanélkülivé lett vasutas sikertelenül próbálkozott egy hegesztőtanfolyammal, majd sikeresen elvégzett egy elektromos targoncavezető tanfolyamot. Mire ez utóbbit befejezte, már nem volt szükség annyi targoncásra, s elutasították, mert nem volt gyakorlata, és a robbanómotoros targoncák kezelését sem ismerte. Munkanélküli járadékát több szakaszban merítette ki, hosszabb-rövidebb időre talált munkát, majd ismét újabb után kellett néznie. Dolgozott gépi vasalóként egy ruhaipari kft.-nél, kertészeti segédmunkásként egy vegyi gyárban, majd Kinder-tojásokat állított össze egy másik kft.-nél, jelentkezett targoncavezetői tudást is igénylő könnyű fizikai munkára, amire az interjúkészítés időpontjáig nem válaszoltak, és jelentkezett az Álláskeresők Klubjának önmenedzselő tanfolyamára. (Hasonló munkakereső tevékenységről beszámoltak korábban adminisztratív munkaköröket betöltő nők is, akik titkárnői, menedzserképző, szövegszerkesztő tanfolyamok után próbálkoztak hiába különböző hivatali munkakörökbe visszajutni.)

Intenzív munkakeresésnek tekinthetjük az önfoglalkoztatásra, valamilyen vállalkozás beindítására tett erőfeszítéseket is. A megkérdezettek 10 százaléka próbálkozott — hiába — valamilyen, kereskedelmi, vendéglátóipari, kisipari, állattenyésztői üzletszerű, önfoglalkoztató tevékenységgel, bukással, anyagi veszteséggel végződött a kísérlet. A meginterjúvoltak közül mindössze kettőnek sikerült önfoglalkoztató vállalkozóvá válni, egyharmaduk pedig (új élettársa mellé) társult be egy vállalkozásba.

Az alkalmazkodási stratégiák családi jellege

Vizsgálatunk során a tartós munkanélküliek két egymással összefüggő alkalmazkodási útját próbáltuk felderíteni: az egyiket a *munkavállalás*, *munkaerő-hasznosítás* terén, a másikat a *megélhetés*, *fennmaradás* terén, majd mindezeken keresztül a *társadalmi integráció* tágabb terrénumán. A figyelem előterében többnyire a munkanélküliek munkát kereső, munkavállalói stratégiái, munkaerőpiaci visszaintegrálódási törekvései (vagy passzivitása) állnak. Azt tapasztaltuk azonban, hogy a tartós munkanélküliek munkaerőpiaci integrációs törekvései nem szűkíthetők le a meghirdetett és üresen álló álláshelyek iránti keresletükre.

Munkaerő-hasznosításuk igen tágan értelmezendő, hiszen sokféle munkaerő-hasznosító lépést tesznek, amelyek nemcsak kereseti lehetőséget eredményeznek (feketés), hanem piaci bevételt (háztáji gazdálkodással, fusizással), természetes ellátást vagy csereügyletet (pénz kizárásával), tehát sokféle társadalmilag hasznos munkát. E tevékenységek közül néhány a formális munkaerőpiaci integrációhoz is elvezethet, például az önfoglalkoztató vagy családi vállalkozásig, a munkaviszony, a munkavégzés formalizálásáig.

E téren követett megfontolásaik azonban nem deríthetők fel kizárólag a „mennyiért vállal munkát a munkanélküli”, „milyen elérhető kereset ösztönöz a munkanélküli ellátás vagy szociális támogatás ellenében munkavállalásra” és hasonló típusú kérdésfeltevésekkel. Természetesen fontos ismerni a munkahellyel szembeni anyagi elvárásokat, a munkavállalás ráfordítás/hozam arányát az inaktivitás, a munkanélküliség keresetkiesés/kompenzálás arányával összevetve. Ám miként általában a bér — több, jobb, elkötelezettebb stb. munkára — ösztönző hatása is csak tágabb szervezeti, társadalmi érdekviszonyokból érthető meg, úgy a betöltetlen álláshelyek elfogadására, önfoglalkoztatásra, vállalkozásra ösztönzést is több és tágabb gazdasági, társadalmi alkalmazkodási lehetőség (a társadalmi ellátó rendszerek, a az otthoni és alkalmi munkaerő-hasznosítás, a családi kooperációk stb.) számbavételével lehet kialakítani.

A munkaerő-hasznosítás tehát nem egyéni, hanem több társadalmi és helyi adottság által kondicionált családi stratégia része. A megkérdezettek — természetesen a nem magányos egyedülállók kivételével — nemcsak egyéni lehetőségeik és anyagi kalkulációik szerint keresték munkaerő-hasznosítási alternatíváikat, hanem családi viszonyaik összességének figyelembevételével és kényszerével mérlegelték a megélhetés, fennmaradás, hasznos életvitel rövid és hosszabb távú megoldásait. E tágabb családi kalkulációt és befolyást a munkaszociológia a munkavállalói stratégiákban — női munkavállalási döntéseknél, munkahelyi magatartásoknál, háztáji, második gazdaságbeli tevékenységeket végzőknél, a fiatal és az időskorú dolgozók eltérő érdekeltiségében — már régebben kimutatta. A tartós munkanélküliség kényszerítő körülményei közepette a munkanélküliek életvitelének, fennmaradásának alternatívái még erősebben kötődnek a családok erőforrásainak összességére épülő stratégiákhoz. Még egyedülállók, egyedül élők esetében is felfedezhető a távolabbi

— esetenként a munkanélküliség hatására újraszórt — családi szálakba kapaszkodás. Ezek mellett a lakóhelyi és szomszédsági kapcsolatok is bizonyos, bár áttételesebb szerepet töltenek be a munkaerő-hasznosító stratégiák alakításában.

A munkanélküliségből a vállalkozásba átlépni képesek egyértelműen *stabil anyagi és lakásvizonyokkal* bírtak és olyan családi háttérrel, amely a vállalkozás — kisipar, kiskereskedés — ellátásához a *család tagjai között az eszközök (lakrész, garázs, autó), az energiák és az időráfordítások rugalmas kombinálását és kiterjesztését teszik lehetővé*. Volt néhány olyan megkérdezett is, aki a maga tartósan munkanélküli állapotában „háttérrel” biztosít a család (szülő, gyerek, testvér stb.) valamely vállalkozói tevékenységben potenciálisan jobb esélyekkel bíró, más tagjának, például részt vállal a gyerekek nevelésében, a háztartás vezetésében, beszerzésekben. Másokról tudni, sejteni lehetett, hogy a munkanélküliségben „erőt gyűjtenek”, olyannyira, hogy még a munkanélküli ellátás is a család induló tőkefelhalmozásának része valamilyen vállalkozás indításához.

Az egyik vállalkozó, magasan képzett agrárszakember, miután kitöltötte a járadékfolyósítás teljes idejét, saját házuk udvarán nyitott kiskereskedést. A szülőkkel kialakított munkamegosztásban szerzi be az árut, és végzi a kiszolgálást — a faluban nyílt két tucat hasonló kisbolt nagy konkurenciája közepette. A másik vállalkozó egy, régebbi kapcsolatok révén olcsó bérletként megszerzett lakótelepi garázsban rendezte be először sikertelen cipőboltját, majd zöldségüzletét, amit több családtag, szülők, gyerekek, sógorság bevonásával működtetnek. A boltban a család város környéki telkének termését is értékesítik.

A vállalkozó egy másik típusát képviseli az a férfi, aki valamikor a környék kezdetben állami, szövetkezeti, majd szerződéses kereskedő, vendéglátós elitjéhez tartozott, képzett kereskedelmi szakember, különböző kereskedelmi iskolái mellett még a Marxista Esti Egyetemet is elvégezte. A hetvenes évek közepétől boltokat, vendéglátóhelyeket futtatott fel. Vizsgálatunk idején több, nagyobb horderejű vendéglátós vállalkozás, üdülőövezet, panzió tervéhez keresett társakat és a saját — a többi munkanélkülihez képest valószínűleg jelentős — anyagi erőforrásait meghaladó tőkét. Saját házának pincéjében ugyanakkor családja távolabbi tagjai működtetnek egy — állításuk szerint nem sikeres — sörözőt.

Életvitel a tartós munkanélküliség állapotában

A kutatásunk során meginterjúvoltak megerősítették azt a külföldi és sajnos már a hazai irodalomból is jól ismert képet, hogy az elhúzódó, tartós munkanélküliség az anyagi veszteségek mellett sokszor nagyobb és kevésbé is tolerált társadalmi súlyludással jár. Már a munkanélküliség során elszenvedett anyagi veszteségek, jövedelemkiesés és egyéni, családi, társadalmi kompenzációs lehetőségei sem azonosak minden munkanélküli számára, a családi, társadalmi presztízsveszteség mértéke és annak érzékelése pedig még több társadalmi, morális, kulturális tényező függvé-

nye.⁵ A társadalmi megbecsültség zuhanásának érzete sokaknál együtt járt családi szerepük leértékelődésével, valós vagy vélt presztízszavesztéssel. Korábbi baráti, ismeretségi körük, amely igen gyakran a munkahelyhez kötődött, beszűkült.

A takarékos életvitel fő megoldásai a diszkont boltok, és a „lengyel piac”. A közlekedési kiadások megtakarítása érdekében a hétköznapi mobilitást, a városba buszozást is meggondolják. A napi háztartás spórolási technikáit — a „ki nem dobni élelmiszert” elvet, a költségesebb anyagok helyettesítését, a ruházat javítását, a szerek szolgáltatások pénzkímélő cseréjét — is újratanulja a legtöbb tartós munkanélküli. A megkérdezettek között a fiatalok kevesebb ismerettel bírtak a megtakarítások mikéntjét illetően, mint a középkorosztály, amely szüleitől még az ötvenes-hatvanas években láthatta a háztartási takarékoskodás technikáit.

Sokan jelezték a szórakozási lehetőségekről, többnyire moziba járásról és a ruházati igényekről való lemondást. Több helyen a szomszédság közösen olvassa az újságokat. A felkeresett kisgyerekes családok egy részében azt is említették, hogy a gyerekek távol maradnak a költséges iskolai kirándulásoktól. Az értelmiségi vagy féhérgalléros munkakörökből, esetleg alsó vagy középszintű vezetői beosztásokból munkanélkülivé váltak a pesti opera- és színház-látogatásokról való lemondást, a könyvvásárlások elmaradását, a már elértnek tudott középosztályi pozíciókból való kihullásként fogalmazták meg. A takarékosabb életvitel kényszere miatt némelyikük — többnyire az egyedülállók vagy gyerekeiket egyedül nevelők — a táplálkozási, sőt a gyógyszerigényeket is minimálisan tudták csak kielégíteni. Volt, aki a fogait nem tudta megcsináltatni, és olyan is, aki elkopott művégtagjától szenved, amíg a szabályok szerint nem kaphat újat.

Másoknak még voltak mozgósítható tartalékaik. Így például öten autójukat adták el, hárman magas rezsiköltségű vagy törlesztésű, nagyobb, vagy jobb helyen levő lakásaikat cserélték kisebbre, részben a nagy hátralékok rendezése, részben készpénzhez jutás érdekében.

A legrosszabb anyagi, emberi szituációkat (pszichoszomatikus eredetű betegségek kialakulását, súlyosbodását) azoknál a tartós munkanélkülieknél tapasztaltuk, akik egyedül vagy szélesebb és stabilabb családi háttér emberi, pszichikai, anyagi támogatása nélkül éltek. A gondok tágabb körben való megosztása, a nagyobb hétévi családi összejövetelek, a háztartás egyes tevékenységeinek (bevásárlás, befőzés, disznóhizlalás, ruhajavítás stb.) megosztása még a nem együtt lakó családtagok között is többet jelentenek, mint pusztán az anyagi terhekben való osztozást: az emberi háttér biztonságérzetét is nyújtják. Ezt a megkérdezettek mintegy negyedének esetében tapasztaltuk.

Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség okozta veszteséget és bizonytalanságot az együtt élő több generációs családok könnyebben tudják ellensúlyozni, ha kompenzálni nem is. Volt, ahol a három-néggyerekes családban a nagylány volt az egyetlen kereső, máshol a „kisvő”. A háztartás, a gyerekevelés különféle munkái, a közös beszerzések, például a közös újságolvasás költségei azonban megoszlottak a családtagok között, és néhány alkalmi jövedelem is kiegészítette az ilyen háztartá-

sokat. Ugyanakkor a lakás-, házfenntartás egy főre eső rezsije jóval alacsonyabb lett, mint a több, önállóan élő, kisebb család esetében.

Hasonló stabilitást nyújt a tartósan munka nélkül maradt nők számára a háztartásbeli szerep új-régi funkcióinak, a család, a kereső férj ellátásának, a háztartás „főállású vezetésének” vállalása a stabil munkával és keresettel rendelkező családfő oldalán. Ez főként az alsóbb középrétegekből való, egykor dolgozó nők előtt álló, általuk gyakran kényszerűnek is talált lehetőség. A megkérdezettek között is volt több ilyen, munkanélküliből háztartásbelivé lett asszony, jó anyagi és lakáskörülmények között, akik jelezték, hogy szívesen vállalnának képzettségüknek megfelelő munkát.

„Alkalmazás” — jövedelemkiegészítés, munkaerő-hasznosítás, fennmaradás

Miközben a megkérdezettek a jövedelmek alkalmi kiegészítésének sokféle módjáról szóltak, az ilyen jellegű tevékenységek sokféle funkciójára is rávilágítottak. Mintegy harmaduk olyan tevékenységet folytat, amelyet korábban a második gazdasághoz soroltak, ma azonban — feketének talán nem — inkább „szürkének”, informálisnak tekintenek.⁶ Többségüknél ez leginkább a saját vagy a családi igények kielégítését, esetenként és kisebb mennyiségben piacra is szánt zöldség-, gyümölcs-termelést, baromfitenyésztést, disznóhizlalást jelent saját házuk vagy városszéli, saját vagy bérelt telkeken. Akad, aki a kiskert virágait viszi a piacra. A lakótelepiek között az árnyékgazdasági tevékenységek gyerek- vagy házfelügyeletet, liftkarbantartást, a férfiaknál szerelő, a nőknél varrónői, bejárónői munkák vállalását jelentik. A tartósan munkanélküli férfiak között néhányan alkalmi munkaként különböző felvásárló, „battyuzó”, „felhajtó”, közvetítő (pl. ingatlanközvetítő), kereskedelmi tevékenységről, a jó erőben levő fiatalok testőrszolgáltatásokról számoltak be.⁷

Az alkalmi munkát végzők csoportja mintánkban egyrészt középkorúakból, másrészt a szülőkkel még családtagként élő fiatalokból áll. Az egykori második gazdaság, a nyolcvanas évek kisvállalkozói formái és a kisiparosság között nemrég még fluktuáló szak- és betanított munkásai a munkával ellátott iparosokkal, vállalkozókkal próbálnak kapcsolatot tartani, és rendszertelenül, többnyire kisebb alkalmi munkákkal szereznek jövedelmet a munkanélküli ellátás vagy a jövedelempótló támogatás mellé vagy annak hiányában. Részben az építőipar kínál némi szűk lehetőséget e rétegnek. Sokan, nők és férfiak egyaránt, a kereskedelem vagy a szolgáltatások hézagaiban jutnak alacsony, de viszonylag rendszeres jövedelemhez. A fiatalok inkább a vendéglátóiparban és a kereskedelemben találnak rendszertelen foglalkoztatásra. Néhányan a „lengyel piacon” árulnak órabérben, mások megbízásból külföldi turista utakon hoznak be árut kereskedőknek. Megint mások beteggondozást, étel-szállítást, házi munkákat vállalnak. Hamburgersütsérről, pincérkedésről, utcai könyv-árusításról számoltak be a fiatalok.

Az alkalmi munkavégzés lehetősége ugyanakkor minimális volt azok között a 20 és 30 év közötti családos fiatalok között, akik családjuktól távolra házasodtak. Így nem alakult ki kapcsolatrendszerük a fekete, illetve az önkéntes segítő munkák piacán sem. A segélyekre, juttatásokra berendezkedők nagyobbik része is törekedett arra, hogy a megszerezhető minimális biztonságot alkalmi munkákkal növelje. Ott-honi, házkörüli, a szomszédságnak végzett apróbb munkák (árokásás, szőlőpermetezés, lift-ügyelet stb.) teszik ezt lehetővé számukra.

Mindebből az árnyékgazdaság, a fekete munka többféle, munkanélküli rétegenként is különböző funkciói rajzolódnak ki. Egy rétegnél valóban a bevételekkel való ismert *anyag*i kalkuláció eredménye a feketén végzett munka: az adózás és a magas bérjárulékok elkerülése, valamint a munkanélküli ellátás, illetve annak kimerítése után a szociális juttatások fenntartása teszi érdekeltté az árnyékgazdaságban többkevesebb rendszerességgel értékesíthető szakmával és gyakorlattal bírókat a hivatalos munkaviszony vagy formális vállalkozás elkerülésében. A első munkahelyüket kereső fiatalok számára a rendszertelen alkalmi munkák *belépési lehetőséget nyújthatnak a munkaerőpiacra*. Kapcsolatokat építhetnek munkaadókkal és gyakorlatot szerezhetnek tanult szakmájukban vagy más munkákban. Egy jelentős réteget pedig a *szegénység kényszere* hajt más megélhetési lehetőség híján az alkalmi, fekete foglalkoztatás kemény feltételeinek — alacsony bérek, rossz munkafeltételek — elfogadására.⁸

A családi kooperációk átrendeződése

Évtizedeken át a munkavállalói magatartásokat, munkahelyi érdekérvényesítő stratégiákat feltáró vizsgálatok azt mutatták, hogy a munkaerő-hasznosítás, az életviteli stratégiái a családok erőforrásainak összességével számolva, a családok előtt álló különböző feladatokat (gyereknevelés, házépítés stb.) figyelembe véve alakulnak ki. Mindez a készpénzzel, az idővel, a család anyagi infrastruktúrájával (ház, lakás, esetleg autó, telek, kert stb.) való rendelkezés, az egymásnak nyújtható szolgáltatások (gyereknevelés, háztartás, beszerzés stb.) egészére kiterjed.

A munkanélküli lét kényszerei és nyomása hatására a jól-rosszul működő családi erőforrás-gazdálkodásban változások történnek. Egyes esetekben a hirtelen anyagi és pszichikai terhek alatt a családi rendszer szinte rögtön szétesik: például, amikor a házastársak elválnak, a tehetős nagyszülők kiemelik az egyik, támogatásra általuk érdemesnek tartott gyereket, a többieket magukra hagyják. (Mindkettőre adódott példa a megkérdezettek között.)

Más esetekben olyan változások indultak el, amelyek hosszabb-rövidebb idő után dezintegrálják a családot: a tartalékok felélése, az egyre kisebb és rosszabb lakásokba költözés, az adósságok és lakbérhátralékok felhalmozása, az egészségi állapot fokozatos rosszabbodása következtében egyre több feszültség keletkezhet; akár az egyre inkább a fiatalok támogatására szoruló idősebb családtagok, akár az

idősek támogatását még tovább igénylő fiatalok között. A többiek terhétől való szabadulni akarás ilyenkor az egyéni alkalmazkodás felé terel. Eseteinkben volt fiatal, aki egy új élettárs vállalkozásában sikeresen állt talpra saját és előző férje hosszabb munkanélkülisége után. Más esetekben viszont maguk a kérdezettek számoltak be saját és a korábban velük élők, volt házastársak, elköltözött gyerekek munkahelykereső, társadalmi integrációs kudarcairól, alkoholizmusról, deviáns magatartások kialakulásáról.

A családok közel egynegyedénél tapasztaltunk törekvést, sőt határozott lépéseket a családi kooperációk kiterjesztésére, megerősítésére, a nemcsak együtt lakók között aktivizálható családi szálak újraszövésére.⁹ Volt a megkérdezettek között olyan család is, amely több faluból épp a munkanélküliség növekvő terhei és bizonytalansága miatt költözött össze egy település közeli házaiba. Ebben a „nagy-családban” a néhány stabil kereső háztartásának, gyerekei nevelésének ellátása, a közös beszerzések hárultak a munkanélküli családtagokra. Még arra is lehetőség nyílt, hogy a munkanélküli családtagok (szülők, testvérek) támogatásával a kisgyermekes fiatalok átképzésre, nyelvtanulásra járjanak munkaerőpiaci pozícióik javítása érdekében.

A segítő kapcsolatoktól, a közösen olcsóbb beszerzésekig és háztartásvezetésig, a közös újságolvasástól a megélhetési forrásokról szerzett információk megosztásáig esetenként a lakóhelyi, szomszédsági kapcsolatok is hasonló fogódzókat nyújtottak az alkalmazkodáshoz a tartósan munka nélkül maradtak számára.

A gazdálkodásában racionálisnak tűnő családi alkalmazkodás is súlyos emberi problémákhoz vezethet azonban. A tartósan munkanélküliek családjában kiemelt jelentősége van a havi rendszeres keresetnek, ennél fogva az azt előteremtő családtagoknak is. Ez azonban sok esetben nemcsak a hagyományos férfi családfő, hanem a feleség vagy a felnőtt családtag gyerek is lehet. Az ő keresetük mellé kerül be a nagy kalapba a kisebb testvér után járó családi pótlék és/vagy jövedelempótló támogatás, szociális segély. Ezeket az utóbbi szituációkat igen reményvesztetten — erősödő alkoholizmussal, több egészségügyi problémával — élik meg a férfi munkanélküliek, különösen, ha informális és alkalmi munkákkal nem tudnak hozzájárulni a családi jövedelemhez.

A döntően a juttatásokra berendezkedők rétegében nemcsak képzetlen munkanélkülieket, hanem a környék részben vagy egészben leépült nagyvállalatainál feleslegessé vált szakmunkásokat, az iparból, közigazgatásból, mezőgazdasági nagyüzemekből munkanélkülivé vált, közép-, sőt felsőfokú végzettségűeket is találunk. Ők korábban az állami szektor foglalkoztatottaiként, munkahelyválasztásuk során, munkavállalói stratégiájuk részeként is számot vetettek az elérhető társadalmi és vállalati juttatásokkal, táppénz- és nyugdíjlehetőségekkel, gyereknevelési támogatásokkal. A tartós munkanélküliségben azonban igénybevételük kényszerűséggé vált, és ez a rászorultság mellett a társadalmi gondoskodásra hagyatkozást is erősíti.

A tartós munkanélküliek családjában a különböző bevételi források (1. egy vagy több családtag keresete; 2. alkalmi jövedelmek, 3. a különböző szociális ellátó és segélyrendszerek juttatásai) elérhetőségéből, a családi életviteli, munkamegosztási lehetőségek és a munkaerő-hasznosítás alternatíváinak együtteséből az alkalmazkodás három útját tudtuk megkülönböztetni.

1. Az önfoglalkoztatás és kényszervállalkozás útját, amely a stabil családi háttérre és bizonyos szerényebb erőforrásokra alapozódhat. 75 fős mintánkban elenyésző volt azok száma, akik sikeresen járták volna ezt az utat. (Voltak viszont szélhámos kezdeményezésekbe, például biosertés-tenyésztésbe belebukottak, vagy a lakótelepi lángossütődéhez szükséges induló tőke összegyűjtéséről hiába álmodozók.)

2. A megkérdezettek legtöbbje a szociális juttatásokra rendezkedett be, s ezek révén szerzi meg a minimális anyagi biztonságot, s ezt otthoni, természetes termeléssel, lakóköznyezetének nyújtott informális szolgáltatások (szőlőmetszés, bevásárlás, takarítás, kútásás, szerelőszolgáltatások stb.) révén megszerezhető jövedelemmel egészíti ki.

3. Némileg eltérnek az előbbitől azok az alkalmazkodási módok, amikor a tartós munkanélküli a szociális juttatásokat, bizonyos társadalombiztosítási ellátásokat vagy a család keresőinek bevételeit viszonylag rendszeres alkalmi munkajövedelemmel képes kiegészíteni. E törekvések a 2. pontban jelzettekhez képest többé-kevésbé rendszeresebb, a fekete munkák piacán jegyzett tevékenységekkel valósíthatók meg, és vagy a munkanélküli tőke- és piaci ismerethiánya, a szűk piaci igények miatt nem konvertálódnak formálisan önfoglalkoztató tevékenységekké, vagy az adórendszer és a bérjárulékok gátolják hivatalos munkaviszonyra alakulásukat.

A családi stratégiák hiánya vagy sikeressége várhatóan erősen differenciálni fogja a tartósan munkanélküliek táborát. Lesznek tartalmas, munkaerejüket hasznosító, családirag és társadalmilag elismert életet élni képesek a jövedelemkiesés ellenére, akár azt kompenzálva is. És lesznek, akik a munkaerőpiacról kisodródva, családtagjaikkal együtt a társadalomban is egyre marginálisabb szituációkba kerülnek. A családi stratégiák szűk mozgásterében azonban a munkanélküliség körülményeihez való mégoly sikeres alkalmazkodási alternatívák is csak korlátozott lehetőségeket engednek a családtagok szakmai, mobilitási, gyereknevelési, pályaválasztási törekvéseiben. Az adott tartós munkanélküliségi szituációban pozitív hatású, a fennmaradást és a társadalmi integrációt biztosító családi erőforrás-gazdálkodásnak alárendelt egyéni választásokból idővel egyéni és családi feszültségek, társadalmi veszteségek is fakadhatnak.

Mindenesetre a piaci átalakulás paradoxonának kell tekintenünk, hogy a tartós munkanélküliek létevel, alkalmazkodási kényszerei révén a gazdaság nem piaci szektora tágul. Egy többszázazres réteg részben teljesen és tartósan az *állami redistribúcióra utaltatik*, részben pedig a *piacon kívüli csereviszonyokat*, a benne részt vevők körét és a piacon kívüli — pénz nélküli, reciprocitáson alapuló — szükségletkielégítés jelentőségét növeli meg.

Jegyzetek

- ¹ Lásd az Országos Munkaügyi Központ rendszeres jelentéseit és úgynevezett követéses vizsgálatait, a KSH Munkaügyi Statisztikai Osztálya munkaerő-felmérését, az ILO/Japan Project és a Munkaügyi Kutatóintézet tanulmányait, valamint a TÁRKI és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Háztartás Panel Vizsgálatának publikációit.
- ² Bánfalvi Csaba (1992) Csoba Judit (1993; 1994), Laki László (1992) és Tardos Katalin (1992) tanulmányai említendőek.
- ³ A kutatás az Aktív Társadalom Alapítvány támogatásával készült. Lebonyolításában a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Munkaügyi Központ, a Szolnoki Munkaügyi Kirendeltség és a szolnoki Humán Szolgáltató Központ munkatársai voltak segítségemre. Az adatgyűjtés, interjúkészítés és -feldolgozás során támaszkodhattam Laky Teréz tanácsaira.
- ⁴ A fontosabb eltérések (százalékban)
	megye	Szolnok és környéke	mintánk
férfi/nő arány	36–61	38–62	55–45
25 év alatti	26	30	12
- ⁵ Bár a munkanélküliség mint társadalmi státus korábban nem tapasztalt állapotot jelent minden állás nélkül maradt számára, mégis differenciált következményekkel jár különböző rétegekre nézve. Egyes csoportok „csak” munkahelyi keresetüket veszítették el, mások a munkahelyükhöz kötődő belső vállalkozói vagy mellékfoglalkozású kisvállalkozói lehetőségeikből fakadó jövedelmeiket is, megint mások a főmunkaidős munkahelytől függetlenül folytatott korábbi második gazdaságbeli lehetőségeiket is.
- ⁶ Hasonló nagyságrendű alkalmi munkavégzésről, szürke vagy fekete foglalkoztatásról számolnak Bánfalvi Cs. (1992), Csoba J. (1993; 1994), Laki L. (1992) vizsgálatai is. A Háztartás Panel legutóbbi jelentése (Tóth 1994) a megkérdezett munkanélküliek 6 százaléka esetében jelezte alkalmi fekete munkák végzését; ez a szám azonban az előző évben tapasztalt arány kétszerese.
- ⁷ Laki L. kutatása azt jelezte, hogy a második gazdaságnak ezt a szektorát a piaci kapcsolatok alacsony szintje és a naturális önellátás irányába való kényszerű elmozdulás jellemzi (Laki 1992: 54, 61).
- ⁸ Offe—Heinze (1992) a formális munkaviszonyon kívüli munkaerő-hasznosítás kilenc fajtáját különbözteti meg az alkalmi munkáknak, önellátó, naturális cseretevékenységeknek. A házi munkáktól, az önkéntes egyesületekben, szervezetekben végzett munkáktól az alternatív üzleti formákban végzett tevékenységekig terjedő sorban a nem-hivatalos, fekete munka csak az egyik lehetőség.
- ⁹ A Magyar Háztartás Panel Vizsgálat 1994-es jelentésében Andorka R.—Spéder Zs. tanulmánya a súlyos elszegényedés elleni védekezésésként értékeli a családok együttmaradását (Tóth 1994: 27).

Felhasznált irodalom

- Bánfalvi Csaba 1992. Egyéni alkalmazkodási stratégiák a munkanélküliséghez. In: *Alkalmazkodás a munkanélküliséghez*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet
- Csaba Erika 1995. *A tartós munkanélküliség néhány jellemzője a KSH munkaerő-felmérés adatai alapján, 1992–1994*. OECD—Műm konferencia, Budapest, 1995. jan. 19–20.
- Csoba Judit 1993. Munkát keresők — Munkakerülők. *Szociológiai Szemle*, 1.
- 1994. A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély*, 6.
- Czakóné Tari Mária—Márkus András 1993. *Statisztikai elemzés a szolnoki munkaügyi kirendeltség körzetében regisztrált tartós munkanélküliekről*. ATA 1.8 projekt rész tanulmánya. Budapest
- KSH 1994. *A tartós munkanélküliség alakulása a munkaerő-felmérés adatai alapján, 1992–1994*. Budapest: KSH Munkaügyi Statisztikai Osztály
- KSH 1995. *A munkanélküliség és a foglalkoztatottság alakulása, 1994. IV. negyedév*. Budapest
- Laki László 1992. *Ifjúsági munkanélküliség*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet

- Lázár György—Székely Judit 1995. *A tartósan munkanélküliek jellemzői és a tartós munkanélküliség kezelésének lehetőségei (az ellátásra való jogosultságukat kimerített munkanélküliek 1994. évi vizsgálata alapján)*. OECD–Műm konferencia, Budapest, 1995. jan. 19–20.
- Offe, Claus—Rolf G. Heinze 1992. *Beyond Employment*. Cambridge: Polity Press
- Pugliese, Enrico 1993. *Sociologia della disoccupazione*, Bologna: il Mulino
- RMP 1993. *Rövidtávú Munkaerőpiaci prognózis 1994. évre*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Munkaügyi Központ, Szolnok, 1993. november
- Schwertner János 1993. *Regionális feszültségek az ország és Jász-Nagykun-Szolnok megye munkaerőpiacán*. ATA 1.8. projekt résztanulmánya. Budapest
- Simonyi Ágnes 1994. *Tartós munkanélküliek életvitele és munkaerő-hasznosítása*. Budapest: Munkaügyi Kutatóintézet
- Solow, Robert M. 1980. On Theories of Unemployment. *The American Economic Review*, (Vol. 70.) March, 1–11.
- Tardos Katalin 1992. Marginális csoport a munkaerőpiacon: a munkanélküli segélyből kizártak. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Tóth I. Gy. (szerk.) 1994. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok 5, Társadalmi átalakulás 1992–1994. Budapest: BKE–KSH–TÁRKI